

Paul de Man az önéletírásról

Z. Varga Zoltán

Paul De Man a *Rhetoric of Romanticism* című 1984-es könyvében *Autobiography as De-Facement* címmel külön tanulmányt szentel az önéletírás problémakörének. A magyarra *Az önéletrajz mint arc-rongálás* címmel (1997) fordított rövid tanulmánya azóta is alapvető hivatkozás az autobiográfia elméletét kutatók számára, különösen a műfaj önálló, definiálható létét vitató dekonstruktív megközelítés követői körében. A dekonstrukció hívei számára De Man nyomán evidenciának tűnik, hogy az önéletírásnak hagyományosan tulajdonított igazság-beszéd, illetve a szubjektivitás nyelvi megragadása egy önálló műfajban csupán illúzió. De Man autobiográfiára vonatkozó megjegyzései nem csupán a „műfaj” önálló kutatási területének átrendezésével, sőt annak lerombolásával járhat, hanem az önéletrajzi beszédmódok olvasási lehetőségeinek szélesebb értelemben való megítélését is befolyásolja. Ezért tartom fontosnak, hogy az önéletírás elméleti megközelítéseiben kevésbé hivatkozott Rousseau tanulmányaira is kitérjek, különösen *Az olvasás allegóriái* című (1999) könyvének befejező, Rousseau *Vallomásait* elemző írására, melyben De Man szintén foglalkozik az önéletrajzi beszédmódok sajátos olvasási problémáival. Mivel a két tanulmány közül az önéletírás sajátosságát, különösen pedig az ezt a sajátosságát önálló diszciplináris keretek közt vizsgáló megközelítés létjogosultságát vitató szöveg a későbbi, így jogosnak tűnik a felvetés, hogy ez utóbbit kellene De Man autobiográfiára vonatkozó végső útmutatásának tekinteni. Ám éppen azért térek vissza a korábbi, a műfaj vizsgálatával megengedőbb tanulmányokra is, mert úgy tűnik számomra, hogy az „Arcrongálás” tanulmány sokkal inkább elvi, elméleti értékkel rendelkezik, s kevésbé érzékeny a szubjektivitás nyelvi konstitúcióját színre vivő szövegek összetett, korábbi műfaji konvenciókat, az írással kapcsolatos fantazmagóriákat is megmozgató működésmódjára. A Rousseau tanulmányok viszont megmutatják, hogy ha az elvi, ideologikus ellenzés kevésbé hangsúlyos, úgy az „önéletrajz” igenis használható fogalom De Man számára is.

Az *Autobiography as De-Facement* című tanulmány kiindulópontja az elégedetlenség az önéletírás önálló irodalmi műfajként történő meghatározási kísérleteivel. De Man egyrészt elhatárolódik az olyan szövegek halmazának elemzésétől, sőt tulajdonképpen önéletíróinak tekintésétől – mint például a „puszta beszámolók, krónikák és memoárok”¹ –, amelyek hagyományosan összeférhetetlennek tűntek az

¹ „By making autobiography into a genre, one elevates it above the literary status of mere reportage, chronicle, or memoir, and gives it a place, albeit a modest one, among the canonical hierarchies of the major literary genres.” (De Man, 1984, 67. o.)

esztétikai értékek monumentális méltóságával². Az irodalmi érték és a kánon nehezen definiálható fogalmaira történő hallgatólagos utalásával (melyet csak megerősítenek az elemzései tárgyul választott művek pl. Wordsworth *The Prelude*-je vagy Rousseau *Vallomása*), a figurális irodalmi nyelv vagy nyelvhasználat a hétköznapi nyelvtől, a nyelvhasználat nem-irodalmi formáitól való (értsd: nem-figurális³) éles elválasztásával De Man egyrészt egy normatív műfajméletet látszik elfogadni, másrészt úgy tűnik megfelelnek a kánonok történeti alakulásáról, az új, nem feltétlenül a nyelv figuratív potenciálján alapuló irodalmi értékek létrejöttének lehetőségéről (melyek például beemelhetnek a kánonba „puszta beszámolókat, krónikákat, memoárokat”). Jó néhány megválaszolható például azon apóriák közül, melyek De Man szerint az önéletrajz önálló műfajként, más irodalmi műfajok közé sorolásakor megválaszolhatatlannak kell lenniük. Miért nem tudják a szakírók minimálisan is meggyőző módon megválaszolni a „Miért nem íródhat az önéletrajz versben?” kérdést – veti fel többek közt De Man. Az ellenvetés valóban megválaszolhatatlan mindaddig, amíg az önéletírás műfajként való lehetséges meghatározását normatív, bizonyos formai, retorikai vagy tematikus megkötöttségek időben voltaképp változatlan együttesének tekintjük. Amint azonban a műfajokat befogadói közösségek (melyeknek természetesen részük az alkotók is) időhöz kötött, a szövegek értelmezését, előállítását, körforgását, osztályozását szabályozó kulturális termékeinek tartjuk, úgy érthetővé válik az önéletírás elméletíróinak idegenkedése a versben írott önéletrajzok definícióba történő bennfoglalásától: a versben írott önéletrajz nem felel meg az olvasói elvárások hármasságának, önéletírással szemben támasztott követelményegyüttesének, az őszinteség, a realizmus és az áttetszőség hármasságának. A modern poétikai irányzatok számtalanszor rámutattak ugyan e fenti hármasság követelményegyüttes illuzórikusságára, nyelv- és szubjektumelméleti alapjainak ingatagságára, pozitivistá ideológiai előfeltevésekkel való megterheltségére, mindez azonban úgy tűnik mit sem változtat az ezen az alapon keletkező és fogyasztott művek sokaságán, melyek a közönség döntő része számára a par excellence önéletrajzi művet testesítik meg. A versnyelvvvel szembeni ellenérzések oka ebből a domináns, és ami fontosabb, a művek előállítása és befogadása során *konstitutív* nézőpontból nézve valószínűleg abban keresendő, hogy az önéletírás integráló funkciója, amely a szubjektum egységének és a nyelv alapvetően mimetikus természetének tanán nyugszik, a *nyelv figuratív potenciáljának a minimálisra csökkentésére* törekszik, egy olyan nyelvet tekintve ideálisnak, amelyben a legkisebb a kockázata a szubjektumnak a saját beszédétől való elkülönböződésére. Ebből következik, hogy a versnyelv

² „...autobiography always looks slightly disreputable and self-indulgent in a way that may be symptomatic of its compatibility with the monumental dignity of aesthetic values” (De Man, 1984, 68.).

³ A De Man-i nyelvszemlélet alaposabb körülményeinek kívül esik e dolgozat lehetőségein. Az *olvasás allegóriáiban* (1999) szereplő nevezetes Nietzsche szöveg, *A nem-moralisan felfogott igazságról és hazugságról* szóló De Man elemzés (*A trópusok retorikája*) következtetései talán megszüntethetik a diszkontinuitást a nyelvhasználat két fenti formája között, bár mindezt a figurális generalizálása, a nyelvi megelőzöttség hangsúlyozásával teszi, némileg háttérbe szorítva az irodalmi vizsgálatokban az írás mint performatív aktus, cselekvés jelentőségét.

egyszerre mond ellent az önéletírás nyelvének áttetszőségéről alkotott elképzeléseknek, sérti meg az őszinteség és a spontaneitás kívánalmát, illetve összeférhetetlen a realizmus közkeletű konvenciójával.⁴ De Man önéletrajzra vonatkozó reflexióiban nem veszi figyelembe az írás ún. hétköznapi színtereinek önéletrajzi potenciálját, illetve azok lehetséges hatásait az önéletrajzi beszédmódok egészére, köztük azok lehetséges irodalmi effektusait.

De Man cikkének másik kritikai élű kitétele nem elégszik meg a tisztán negatív bíráló jellegű észrevétellel, hanem pozitív javaslatot is kínál az önéletrajzi beszédmódok tanulmányozásához, talán ezért is helytállóbbak és megfontolandóbbak állításai. A hagyományosan referenciális, faktuális beszédmódnak tekintett autobiográfia fikcióval való szembeállítását vizsgálva bírálja az alapvetően mimetikusként tekintett viszonyt, mely szerző és mű, élet és szöveg között létesülhet (De Man, 1984, 69. o.). A romantika óta számtalan művészi ars poetica fejezte ki eme viszony-párokban uralkodó dominancia megfordításának óhaját (miszerint nem a művészet utánozza az életet, hanem épp fordítva). De Man annyiban gondolja tovább ezen elképzeléseket, hogy az irodalmi minták, művészi célok, vagy éppen egy önéletírói program alapján eltervezett és megélt élet lehetőségének elismerése mellett hangsúlyozza egy ilyen terv intencionáltságának, uralhatóságának illuzórikusságát. A figuratív nyelv jelentésszóródásainak uralhatatlansága, egy lezárt értelemegész megalkotásának lehetetlensége De Man szinte minden elemzését végigkíséri. Nincs ez másképp az önéletrajznak nevezett szövegek esetében sem. A nyelv „világteremtő erejének” szó szerinti értelemben vett felfogása rávilágít az „önmaga történetiségének elbeszélését és megértését” (önéletírás) vagy az „önmagáról szóló jelenbeli beszédet” (önarckép, napló) önmaga elé célul kitűző szubjektum nyelvi megelőzöttségére. A nyelv figurális erejében rejlő „referenciális produktivitás” tehát az „én”-t a modell helyzetéből az eredmény, a termék helyzetébe viszi át, ámbár az olvasás és az írás időbeliségében létrejövő „termék” identitása, önazonossága maga is időbeli, változásnak kitett, átmeneti. De Man a továbbiakban Gérard Genette egyik Proust elemzésének egy észrevételére hivatkozik (*La rhétorique restreinte*), melyben Genette *Az eltűnt idő nyomában* egyik szöveghelyéről megállapítja, hogy az egyaránt olvasható fikcióként, illetve önéletírásként: bizonyos hatás kiváltását célzó, teleologikus felépítményként, illetve bizonyos okokból eredő kauzális rendként. A két lehetőség közötti választás lehetetlen, melyet Genette, s nyomában De Man a forgóajtó hasonlatával szemléltet, de melyre talán még találóbb lenne a nézőpont változtatásával például hol emberi arcnak, hol női aktnak látszó vizuális talány. Így jut el végül De Man annak kijelentéséig, hogy az önéletírás nem műfaj vagy mód, hanem az „olvasás vagy a megértés alakzata, mely bizonyos fokig minden szövegben megjelenik”, mely valakinek tulajdonítható és érthetősége összefüggésben áll azzal a ténnyel, hogy valakinek tulajdoníthatjuk. A két lehetséges olvasásmód együttes, egyidejű jelen-

⁴ Az önéletrajzi műfajokkal szemben támasztott ezen hármas követelményrendszer részletesen elemeztem, s részben bíráltam az *Önéletírás-olvasás* című cikkemben (Z. Varga, 2000).

létéből azonban az is következik, hogy az iménti kijelentés megfordítottja is igaz, vagyis egyetlen szöveg sem olvasható autobiográfiaként. A két kód eldönt-hetetlensége tehát az önéletrajz tükörszerű pillanatát (specular moment) nem mint az olvasó önkényes választását, ám nem is mint a szöveg bizonyos konkrét helyén felismerhető „textuális eseményt” posztulálja, hanem az olvasás folyamatában részt vevő két szubjektum egymást kölcsönös, reflexív helyettesítéseken keresztül meghatározó struktúraként (De Man, 1984, 70. o.). A kérdés ezek után az lesz, hogy mit is kellene érteni az olvasás folyamatában részt vevő két szubjektum alatt? Egyrészt a szövegben szereplőként kirajzolódó alak képét (author in the text), másrészt a szövegen kívüli szerzőt, a szöveg szerzőjét (author of the text). A szerző ezen megkettőzése mintha megfeleltethető lenne az Eco által minta-szerzőnek, illetve empirikus szerzőnek keresztelt párosnak. A tükörs struktúra kapcsán De Man bírálja az önéletírás egyik legnevesebb teoretikusát, Philippe Lejeune-t. Lejeune az önéletírás nevet és a hozzá kapcsolódó autobiografikus olvasási módot csak bizonyos szövegek számára tarja fenn, mégpedig azon szövegek számára, amelyek ezen sajátosságukat egy szövegen túli pragmatikus viszony, egy a szerző által az olvasó számára előírt szerződés, az önéletírói paktum keretében bejelentik, mintegy előre eldöntve és irányítva az olvasást. Lejeune perspektívájában – legalábbis, ami elméleti alapvetését illeti – a szerződést a szerzőnek kell kezdeményeznie, az olvasó pedig kénytelen azt passzívan elfogadni, míg ezzel szemben De Man hangsúlyozza, hogy amint az olvasó – aki nélkül sem szerződés, sem olvasás, sőt még írás sincsen – olvasni kezd a szöveget, a tulajdonnév figuratív struktúrájában rögtön megkettőződik (a szöveg szerzője és a szövegben lévő szerző), és illuzórikussá válik a szerző azon egysége, amelynek szavatolnia kellene a szerződés érvényességét, s így világosan meghúznia a határt azon művek között, amelyek esetében adekvát az autobiografikus olvasási mód és azok között, ahol célszerűbb más olvasási módot választanunk. Egyáltalán De Man határozottan visszautasítja az olvasás azon elképzelését, miszerint a szöveg textuális és paratextuális, retorikai és intézményes szintjein megnyilvánuló, konvenciók által szavatolt kódok hívnának életre bizonyos szintén intézményesen biztosított és tanult olvasásmódokat. E szerint tehát önéletrajzi vagy fikciós módon olvasni, s általában véve olvasni nem valamilyen döntés, szövegszerű okokra visszavezethető tudatos vagy tudattalan, de mindenképpen logikus megfontolás, hanem egymást át- és felülíró értelem-tulajdonítások folyamata, mely egyszerre hozza működésbe a nyelvhasználat cselekvő és megismerő dimenziót.

De Man *Az olvasás allegóriáinak* záró fejezetében, a *Mentegetőzésekben* Rousseau *Vallomásainak* egy híres részletét, egy szalagocska ellopását, majd a lopás másnak, nevezetesen egy szolgálólánynak tulajdonítását elemzi, s a szöveg és az olvasás kölcsönhatásainak többrétűségét, a nyelvhasználat változatos kommunikatív, megismerő és cselekvő rétegeit fejtí fel. De Man szóban forgó írása az adott szöveg-részletben megjelenített beszédhelyzeteket vizsgálja részletesen. Azt a jelenetet vizsgálja, melyben a fiatal Rousseau-nál egy ellopott szalagot találnak, s Rousseau ahelyett, hogy bevallaná bűnét, megrágalmazza szolgáltársát, a szép Mariont, hogy tőle kapta a szalagot, holott épp fordítva, ő szerette volna azt szerelme zálogaként a lánynak adni. De Man két beszédaktus, a mentegetőzés és a vallomástétel vizsgálatából

indul ki, megállapítva, hogy a mentegetőzés tulajdonképpen lerombolja magát a valamástételt, hiszen a bűn vállalásának pusztán állapotából átvézet annak megértéséhez és megértetéséhez, ezzel pedig megszüntetéséhez. Ezzel De Man azt a váltást is bemutatja, mely során az etikai természetű problémából ismeretelméleti (megértés, igazság) lesz. Elemzésében egy későbbi Rousseau írást, az *Egy magányos sétáló álmodozásait* is segítségül hívva szemlélteti azt a bonyolult folyamatot, melyben a megnyilatkozás performatív eseménye, annak jelentés-előállító következményei, illetve az eredményeként létrejövő szöveg jelentése ellentmondásokba kerül. Figyelemre méltó, hogy a párhuzamos szöveghelyek módszeréhez folyamodva fenntartja a szerző fogalmát, mint ezen ellentmondásos, ám egységes stratégia működésének megfigyelési terepét. A több művön keresztül szerveződő textuális stratégia elemzése olykor mintha retorikai alapon szerveződő pszichoanalízisbe csapna át, De Man többször is az „örület” és az „eszélős” kifejezéseket használja, a test szövegre alkalmazott metaforája kapcsán pedig a csonkítás mozzanatait emeli ki. A hosszú elemzés ezen első része azonban csak látszólagosan horgonyoz le a szerző szintjén megragadható textuális stratégia vizsgálatánál. A jelenet vizsgálata a nyelvet helyezi középpontjába: az elsőre etikai (lopás, rágalmozás), másodjára pszichológiai (elfojtott vágy, a feltárlkozás vágya) magyarázat után az epizód értelmezésében a nyelv válik a főszereplővé. De Man szerint a bűn elkövetése, bevallása, majd a bevallás bűnössége, annak bevallása etc. végtelen struktúrája végül a radikális fikcionalitás tételezéséig vezet. Az abszolút ártatlanság lehetősége a nyelv önműködő gépezetének elképzelésében valósul meg, ez lesz a tettektől és azok következményeitől való elválásztottság végső formája, de egyben az örület egyfajta meghatározása is. A tanulmány végére De Man az önműködő nyelv következtetéséhez jut, miszerint maga a nyelvi lehetőség létezése kényszeríti ki az elkövetett bűnt (és persze akármiylen más ártatlan cselekvést is, ám talán az sem végtelen, hogy De Man éppen a bűn bevallását és a felelősség elhárítását állítja elemzése középpontjába⁵), s hogy a nyelv végső soron tökéletesen független a létrehozott állítások esetleges faktuális, referenciális vonatkozásaitól, a megnyilatkozásokkal megvalósított beszédaktusok következményeitől. E radikális nyelvszemléleti álláspont persze a Rousseau tanulmány közelebbi tárgyát, az önéletírás szubjektumát is érinti. „A figurális dimenzió dekonstrukciója olyan folyamat, mely mindenféle vágytól függetlenül megy végbe; mint ilyen, nem tudatlan, hanem mechanikus, peformanciáját tekintve szisztematikus, elvét illetően viszont önkényes, akár egy grammatika. Mindez nem úgy veszélyezteti az önéletírás

⁵ Séan Burke 1992-ben megjelent *The Death and Return of Author* című monográfiájának prologusában utal arra a botrányra, amelyet Paul de Man 1987-ben előkerült, halála után közzétett, egykor a náci megszállás alatt egy belga kollaboráns lapba írt, nácibarát és antiszemita érzelmekről tanúskodó cikkei váltottak ki. De Man személyes felelősségének fessegetésén túl Burke megemlíti azt is, hogy a kései reveláció kapcsán elhangzottak olyan vélemények is, miszerint általában véve is párhuzam lenne a dekonstrukciónak és posztstrukturalizmusnak a szöveget az íróról leválasztó törekvései és a saját személyes múlt elfelejtése, elfelejtetése közt.

szubjektumát, mint valami olyannak az elvesztése, ami egykor jelen volt, s amit egykor birtokolt, hanem mint minden szöveg jelentésének és performanciájának egymástól való radikális elidegenedése” (De Man, 1999, 400. o.). Ez az álláspont pedig világos előképe az *Arcrongálás* tanulmány azon álláspontjának, miszerint az önéletírás szubjektuma hiába igyekszik autorizálni arcképét, nem szüntethető meg a különbség a megnyilatkozás és a kijelentés alanya közt.

De Man kritikai művének tekintélye ellenére természetesen felvethető mind az adott Rousseau szöveg, mind az önéletírói beszédhelyzet elemzésének részlegessége. A szalag ellopását elmesélő epizód ugyanis másféle kontextusok sorozatába is állítható, például a Rousseau szexuális nevelődését elmesélő, meglehetősen furcsa történetek sorába, mint például az egyik első szexuális élménynek számító elfenekelés epizód Lambercier-éknél, melyben összekapcsolódik a megaláztatás és kék, vagy amikor a szinte pót-anyja számba menő mentora, Mme de Warens beavatja a nemi életbe. Az ellopott szalag epizódját De Man a helyettesítések soraként elemzi, ám ezen belül a szerelmi zálog funkcióját részletesebben nem tárgyalja: a tárgy, melyet Rousseau soha nem adott át Marionnak, ekkor Rousseau-t magát helyettesíti, jelenlétet pótolná, hiányát töltené ki. A szerelmi zálog egyben metonimikus önarckép is, hiszen általában valamilyen olyan dolgot adunk zálogba, mely egy rész tulajdonságában egyezik a távollévővel. Ebben az esetben a szalag szépsége, ízlésessége, nemessége fest előre hízelgő képet Rousseau-ról. Persze a metonimikus helyettesítő inadekvát és inautentikus, hiszen Rousseau semmit nem vált be az ígért, mástól kölcsönvett (polgári vs. nemesi) tulajdonságokból, s az átadás hiánya, mi több egy projekcióban való visszafordítása (azt hazudja, hogy Marion adta neki zálogba, saját érzelmét tulajdonítja a másiknak) a másíkról, a másikkal való viszonyról formált narcisztikus rousseau-i képet jellemzi: a dialogikusság megszűnése, a másik szabad átformálása ad abszolút biztonságérzetet.

Az önéletírás mai, elméleti megközelítése sokat köszönhet a De Man-féle dekonstrukció nyelv- és szubjektum kritikájának. A beszédpozíciók és a műfaji minták rétegződésének vizsgálata, kimondott és kimondás ellentmondásos viszonyának felismertetése számos metodológiai óvintézkedésre készíti a kutatót, aki a szubjektivitást kiemelten színre vivő szövegeket értelmezi. Ugyanakkor az önmegjelenítés illuzórikusságának, sőt lehetetlenségének elvi belátása nem akadályozhatja a megfogalmazást irányító intenciók különbözőségének feltárását, mely e szöveg poétikai gazdagságának fontos részét képezi.

IRODALOM

- BURKE, SÉAN (1992): *The Death and Return of Author*. Edinburgh U.P., Edinburgh.
- DE MAN, PAUL (1984): "Autobiography as De-Facement". In: uő. *Rhetoric of Romanticism*. Columbia University Press, New York, 67-81.
- DE MAN, PAUL (1984): „Az önéletrajz mint arcrongálás”. *Pompeji*, (8) 1997, 2-3: 93-107.
- DE MAN, PAUL (1999): *Az olvasás allegóriái*. Ictus-JATE, Szeged.
- Z. VARGA ZOLTÁN (2000): Önéletírás-olvasás. *Jelenkor*, (43) 2000, 1: 87-93.